

ETNOLOGIA SPORTU I REKREACJI JAKO ELEMENT KSZTAŁCENIA I OBSZAR BADAŃ EMPIRYCZNYCH*

Igor Cieśliński, Ireneusz Chaliburda, Krzysztof Piech, Ryszard Cieśliński
Zamiejscowy Wydział Wychowania Fizycznego w Biłej Podlaskiej

Annotation. Cieslinski Igor, Chaliburda Ireneusz, Piech Krzysztof, Cieslinski Ryszard. Ethnology sports and recreation as an element of a subject in the field of empirical researches. The presented paper indicates the role of sport and recreation ethnology as a subject in physical education institutes along with modern scientific perspectives of this subject, which is considered to be within the domain of empirical sciences. Being university subject, sport and recreation ethnology could be complementary with other subjects taught at a university in order to enrich their essence. Such a matter combination of could be done, for example, by means of country camps, which would make it more attractive and, at the same time, improve cultural and methodological knowledge of the participants. From the scientific point of view those perspectives are also, according to the authors, quite promising. It has been assumed, that while researching a culture, which is not only the subject of the research but at the same time national culture of the scientists, it would be the most appropriate to use methodological strategy based on the reflexive approach, which seems the most appropriate while researching genesis and kinds of folk physical activity forms. Moreover, this scientific approach makes the basic for improved research logics, taking much from positivism and naturalism, but, at the same time, goes beyond those trends. Apart from researching traditional peasant culture, analysis of industrial and town sport culture with its traditional plays and games, considered to be a characteristic mixture of folk and town cultures, leave also much hopes. The 2005 research experiences were very promising. It turned out that memories connected with traditional elements of physical culture are still alive, and it is still possible to rediscover them and analyze.

Keywords: ethnology of sport and recreation, subject in physical education, methodology, culture, researches

Анотація. Чеслінські Ігор, Чалибурда Іреніуш, Пекти Кристоф, Чеслінські Ричард. Етнологія спорту й рекреації як елемент навчального предмета в області емпіричних досліджень. У дійсному повідомленні показана роль етнології спорту й рекреації як навчального предмета в навчальних закладах фізичного виховання, а також зазначено на сучасні перспективи вивчення цієї дисципліни, трактуємої як область емпіричних досліджень. Як навчальний предмет етнологія спорту й рекреації може досить повно комплексуватися зі змістом інших навчальних дисциплін, збагачуючи їхні форми й зміст. Такого роду взаємозв'язку змісту навчальних предметів, наприклад, у рамках проведення туристичних зборів і подорожей залучили б науково-практичний інтерес, розширили розмаїтість, зробили б їх захоплюючими й у край корисними. Однозначно був би підвищений рівень компетенції в області культурний методології пізнання. З іншого боку, як область наукової діяльності навчальний предмет має - на наш погляд - актуальні перспективи. Установлено що при дослідженні культури що є й культурою особистості, дослідники приймають таку стратегію, що носить методологічний характер і опирається на наукові підходи, які відбивають походження й зміна форм рухової активності людей. Разом з тим, вона є основою для реконструкції логіки досліджень, черпаючи багато чого з накопиченого позитивного природного досвіду під різними точками зору, що виходять за межі вузького розуміння проблеми і має широке поширення. Крім досліджень традиційної культури - селянського здорового глузду - цікаві наукові факти розкриваються при аналізі колишньої індустріальної міської культури із традиційними іграми й забавами, як своєрідної конфронтації народної культури з масовою культурою. Досвід досліджень, проведених в 2005 році є підбадьорюючим. Виявилось, що згадані вище наукові факти, пов'язані із проявами традиційної культури ще живі в пам'яті народної й ще не пізно їх відкривати й аналізувати.

Ключові слова: етнологія спорту й рекреації, навчальний предмет, культура методологія дослідження.

Аннотация. Чеслински Игорь, Чалибурда Иренуш, Печь Кристоф, Чеслински Ричард. Этнология спорта и рекреации как элемент учебного предмета в области эмпирических исследований. В настоящем сообщении показана роль этнологии спорта и рекреации как учебного предмета в учебных заведениях физического воспитания, а также указано на современные перспективы изучения этой дисциплины, трактуемой как область эмпирических исследований. Как учебный предмет этнология спорта и рекреации может достаточно полно комплексироваться с содержанием других учебных дисциплин, обогащая их формы и содержание. Такого рода взаимосвязи содержания учебных предметов, например, в рамках проведения туристических сборов и путешествий привлекли бы научно-практический интерес, расширили разнообразие, сделали бы их увлекательными и крайне полезными. Однозначно был бы повышен уровень компетенции в области культуры и методологии познания. С другой стороны, как область научной деятельности учебный предмет имеет - с нашей точки зрения - актуальные перспективы. Установлено что при исследовании культуры являющейся и культурой личности, исследователи принимают такую стратегию, которая носит методологический характер и опирается на научные подходы которые отражают происхождение и изменение форм двигательной активности людей. Вместе с тем, она является основой для реконструкциологии исследований, черпая многое с накопленного позитивного природного опыта под различными точками зрения, выходящими за

*Pracę wykonano w ramach badań statutowych, symbol tematu DS. 84

пределы узкого понимания проблемы и имеющими широкое распространение. Помимо исследований традиционной культуры - крестьянского здравого смысла - интересные научные факты раскрываются при анализе прежней индустриальной городской культуры с традиционными играми и забавами, как своеобразной конфронтации народной культуры с массовой культурой. Опыт исследований проведенных в 2005 году, является обнадеживающим. Оказалось, что упомянутые выше научные факты, связанные с проявлениями традиционной культуры ещё живы в памяти народной и ещё не поздно их открывать и анализировать.

Ключевые слова: этнология спорта и рекреации, учебный предмет, культура методология исследования

Wprowadzenie

Zainteresowania grami i zabawami sięgają w Europie zachodniej odległej przeszłości, pierwsze opracowania o charakterze inwentarzowym pojawiają się już pod koniec XVIII stulecia. Natomiast w Polsce brak jest opracowań, w których zajęto by się w sposób systematyczny tradycyjnymi grami i zabawami. Brak źródeł jest dużym problemem, utrudniającym analizy historyczno porównawcze, ponieważ „...brak w naszej literaturze prac naukowych starszych, dotyczących problemów historii i teorii gier dzieci polskich, z drugiej strony - mała ilość prac typu materiałowego i rejestrującego, prac ponadto daleko niepełnych, przy czym najstarsze sięgają zaledwie połowy XIX stulecia i obejmują stan stosunkowo niedawny” [4, s. 9-10]. Prace Łukasza Gołębiowskiego czy Oskara Kolberga zawierają opisy albo niepełne lub też na tyle niedokładne, że odtworzenie scenariusza danej gry jest często bardzo trudne lub wręcz niemożliwe. Lakoniczne wzmianki o grach i sportach można odnaleźć chaotycznie porzucane w pracach innych etnografów czy też dawnych czasopismach etnograficznych takich, jak „Wisła” czy „Lud”. Okres międzywojenny to wzrost zainteresowania problematyką tradycyjnych zabaw i gier, bez wątplenia najbardziej zasłużył się na tym polu Eugeniusz Piasecki, który zaplanował i przeprowadził zakrojone na bardzo szeroką skalę badania, niestety nie zdążył opracować zebranego materiału. Okres teoretycznej pustki, jaki nastąpił w okresie powojennym został na krótką chwilę przerwany publikacją rozprawy doktorskiej Zofii Dowgird, w której analizowano w sposób systematyczny jeden z elementów spuścizny kultury polskiej tj. grę od wieków uprawianą w Polsce w ponad 70 regionalnych odmianach. Praca ta została upubliczniona, niestety w sensie negatywnym - pracę skrajnie skrytykowano w prasie ogólnopolskiej [6]. Oczywiście charakterystyczne jest, że zajmowanie się tak „trywialną” problematyką nie znalazło zrozumienia, nie tyle u antropologów kultury, co u tych, którzy nie zadali sobie trudu by zastanowić się, dlaczego problematyka tradycyjnych przejawów aktywności fizycznej jest od dawna przedmiotem zainteresowań dużej grupy specjalistów różnych dziedzin, w tym antropologów z kręgu kultury zachodniej. Jako przykład mogą tu posłużyć syntetyczne opracowania: Kendala Blancharda [1,2] oraz Roberta P. Sandsa [11], w których znajdziemy wyjaśnienie fenomenu sportu z punktu widzenia klasycznych jak też aktualnych teorii antropologicznych. Na świecie organizowane są także konferencje i sympozja poświęcone problematyce tradycyjnych gier i zabaw. Jednymi z większych cyklicznych imprez odbywających się regularnie m.in. w Niemczech pod znamiennym hasłem „Games of the Past - Sports for the Future” są konferencje towarzyszące Światowemu Festiwalowi Sportów i Gier Tradycyjnych. Konferencje odbywają się pod auspicjami ISHPES tj. Międzynarodowego Stowarzyszenia Historii Wychowania Fizycznego i Sportu. Również UNESCO podejmuje działania na rzecz promocji i zachowania gier tradycyjnych w każdym kraju.

W Polsce poprawa sytuacji w sferze naukowych zainteresowań tradycyjnymi formami aktywności fizycznej zmieniła się na lepsze po opublikowaniu opracowania Wojciecha Lipińskiego „Rochwist i Palant. Studium etnologiczne dawnych polskich sportów i gier ruchowych na tle tradycji europejskiej” [6]. Autor uzasadnia tu konieczność podjęcia badań nad problematyką dawnych polskich gier oraz wskazuje na skutki zaniedbań w tej dziedzinie, postulując jednocześnie analizę tradycyjnych form aktywności fizycznej z perspektywy antropologii kulturowej. Działalność i publikacje W. Lipińskiego stały się punktem zwrotnym w sferze badań nad tradycyjnymi grami i zabawami, powodując wzrost aktywności badawczej na tym polu oraz wzbogacając treści kształcenia w niektórych uczelniach wychowania fizycznego (AWF w Poznaniu i Zamiejscowy Wydział Wychowania Fizycznego w Biłej Podlaskiej).

W niniejszym artykule zechcemy wskazać na rolę etnologii sportu jako przedmiotu nauczania w uczelniach wychowania fizycznego oraz wskazać współczesne perspektywy poznawcze tej dyscypliny traktowanej jako obszar badań empirycznych.

Etnologia sportu i rekreacji jako przedmiot nauczania

Wprowadzenie przedmiotu „etnologia sportu i rekreacji” , wiązało się z opracowaniem założeń programowych. Starano się to zrobić w ten sposób, by jednocześnie zapewnić studentom odpowiednie przygotowanie teoretyczne jak i przesłanki do ich działań praktycznych wiążących się z wykorzystaniem nabytej wiedzy. Przyjęto następujące założenia. Przedmiot potraktowano jako subdyscyplinę etnologii przyjmując jej definicję w postaci zaproponowanej przez W. Lipińskiego Etnologia sportu jest to: „...dział etnologii ogólnej zajmującej się badaniem sportu rozumianego jednocześnie jako jeden z możliwych wyrazów ludycznego charakteru i tożsamości kulturowej danej społeczności, także wielości społeczeństw lub tworzących je jednostek

ludzkich, który funkcjonuje jako sposób doskonalenia sprawności cielesnej, najczęściej w formie współzawodnictwa lub spektaklu, opierając się na regulowanych zwyczajowo lub spisanych zasadach, i któremu towarzyszą określone tradycją formy rytualne lub obyczaje i nawyki kulturowe” [6]. Ujęcie to przyjmujemy z pewnymi zastrzeżeniami, uważamy bowiem, że dawne formy aktywności fizycznej, takie jak np. różne gry i zabawy nie funkcjonowały jako intencjonalne formy doskonalenia sprawności cielesnej, miały raczej charakter czysto ludyczny. Nieco dyskusyjne jest też założenie, że przebieg gier miał charakter regulowany zwyczajowo, lub spisany, wydaje się, że zasady były raczej płynne i dynamicznie modyfikowane w zależności od sytuacji. Bez wątplenia zasady istniały, ale w jakim stopniu były regulowane zwyczajowo - tego już często nie sposób sprawdzić. Również obecne w źródłach zastanych, spisane zasady mogły stanowić tylko jeden z możliwych wariantów. Z kolei obyczaje i nawyki stanowiły raczej swoisty regulator przebiegu danej gry wyznaczając niekiedy pewne „tabu”, czyli zachowania nie akceptowane i jednocześnie ramy zachowań możliwych do przyjęcia.

Głównym celem tego przedmiotu jest wprowadzenie studentów w problemy etnologii sportu i rekreacji w Polsce i na świecie. Chodzi także o ukazanie zmian zachodzących w obszarze szeroko pojętego sportu przez pryzmat zderzenia sportów miejskich epoki industrialnej z tradycyjnymi formami aktywności ruchowej jak również zapoznanie z problematyką zanikania i powstawania nowych gier i zabaw w obrębie różnych społeczności oraz ich wpływ na współczesny proces wychowania fizycznego.

Ze względu na to, że etnologia sportu i rekreacji uznana została za jeden z działów etnologii ogólnej, w przygotowaniu teoretycznym w ramach wykładów przybliżone więc zostaną zarówno klasyczne jak i współczesne teorie antropologiczne, ze szczególnym uwzględnieniem tych szkół i kierunków, które uważamy za najlepszą płaszczyznę teoretycznych rozważań nad aktywnością ruchową człowieka. Naszym zdaniem są to: funkcjonalizm w klasycznym ujęciu B. Malinowskiego oraz neoewolucjonizm i ekologia kulturowa. Ćwiczenia z przedmiotu będą miały charakter teoretyczno - praktyczny. W społeczeństwach tradycyjnych czas nie miał charakteru linearnego, a rytm życia związany był ściśle z rytmem przyrody, był zamkniętym kołem, przerywanym świętami. Stąd też poszczególne formy aktywności fizycznej powiązane zostały z porami roku oraz kalendarzem obrzędowym. Po krótkim omówieniu form charakterystycznych dla danych pór roku i świąt, które w nich występują, studenci będą praktycznie uczestniczyć, odtwarzać i organizować tradycyjne formy gier i zabaw. Wydaje się, że przyjęta koncepcja niesie ze sobą wiele korzyści - niektóre z nich to:

- Podniesienie kompetencji teoretycznych studentów poprzez włączenie do treści kształcenia elementów antropologii społecznej i kulturowej, co naszym zdaniem stanowi niezbędny składnik ich humanistycznego wykształcenia;
- Zrozumienie relacji zachodzących pomiędzy człowiekiem i jego naturalnym środowiskiem w aspekcie możliwości organizowania różnych form aktywności fizycznej;
- Zdobycie umiejętności wykorzystania naturalnych elementów ukształtowania terenu do organizowania aktywności ruchowej i co za tym idzie udoskonalenie umiejętności organizowania lekcji wychowania fizycznego w trudnych warunkach;
- Zdobycie umiejętności wykonywania przyborów i przyrządów z naturalnych elementów;
- Podniesienie kompetencji kulturowych poprzez zrozumienie stylu życia i sposobu organizowania gier i zabaw w dalekiej przeszłości;
- Wzbogacenie warsztatu metodycznego o tradycyjne formy i odmiany ludowych gier i zabaw;
- kształtowanie umiejętności twórczego i kreatywnego myślenia, szczególnie gdy zajdzie konieczność odtworzenia gry lub zabawy o niejasno bądź niezrozumiale opisanych zasadach.
- Umożliwienie lepszego poznania zwyczajów i obrzędów ludności zamieszkującej dany teren;

Powyższa lista jest otwarta, bowiem specyfika przedmiotu powoduje, że może on być komplementarny z innymi treściami kształcenia, może wzbogacać ich treść i formę. Można to osiągnąć poprzez łączenie umiejętności pracy terenowej (przeprowadzanie wywiadów) w ramach np. obozów wędrownych. Takie połączenie treści umożliwiłoby - z jednej strony - uatrakcyjnienie obozów, z drugiej zaś podniosłoby kompetencje kulturowe i metodologiczne uczestników. Dla niektórych zaś, byłoby jednocześnie sposobem zbierania materiałów do pracy dyplomowej czy magisterskiej.

Opisane perspektywy przedmiotu „etnologia sportu i rekreacji” wyglądają zatem obiecująco, tym bardziej, że koszty dydaktyki przedmiotu sprowadzają się tylko do kosztów godzinowych zajęć seminaryjnych. Prowadzone zajęcia praktyczne nie wymagają żadnych specjalnych warunków, przyborów czy przyrządów ponieważ muszą przebiegać w warunkach zbliżonych do naturalnych, co jest oczywiste ze względu na charakter przedmiotu.

Jak zaznaczono we wprowadzeniu, źródła zastane tj. wszelkiego rodzaju opracowania historyczne, pamiętniki, dzienniki, wycinki prasowe itp., z których można by było czerpać informacje na temat form, zasad i przebiegu dawnych gier i zabaw są bardzo nieliczne, rozproszone czy mało dokładne. Stąd też ich analiza musi być z konieczności marginalnym źródłem informacji, a nacisk powinien być położony na badania terenowe. Często podkreśla się, że wskutek błyskawicznie postępujących procesów globalizacyjnych prowadzących do homogenizacji kultury w wymiarze ogólnoludzkim, coraz trudniej będzie odnajdować i ocalać od zapomnienia relikty przeszłości (w tym ludowe gry i zabawy). Jest to prawda, ale tylko częściowo bo chociaż globalizacja jest faktem to dotyka ona różnych społeczności w bardzo nierównym stopniu, wydaje się, że najmniej podatne na procesy globalizacyjne są właśnie tradycyjne społeczności chłopskie. W Polsce są jeszcze miejsca funkcjonujące poza obszarem „globalnej wioski”, gdzie tradycyjny sposób życia oparty na dwóch zasadniczych fundamentach tj. rytmie przyrody i religii jest wciąż żywy. Oczywiście badań etnologicznych w sferze sportu i rekreacji nie można ograniczać do tradycyjnych społeczności chłopskich, interesujące są także przekształcenia w obrębie zachowań ludycznych społeczności miejskich. Tego typu analizy mogłyby dotyczyć np. skutków zetknięcia sportów wyrosłych z industrialnej kultury miejskiej z tradycyjnymi grami i zabawami jako swoistej konfrontacji kultury ludowej z masową. Interesujące byłoby tutaj przyjęcie takiej relacji pomiędzy nimi, jak proponuje D. MacDonald [8], który odnosząc sztukę ludową do kultury masowej, uważa, że sztuka ludowa „...wyrastała samorzutnie, od dołu. Stanowiła spontaniczny, lokalny wyraz upodobań ludu, który ją kształtował dla swoich potrzeb, [...] Kultura masowa jest narzucana odgórnie. Fabrykują ją technicy [...] Jej odbiorcy są biernymi spożywcami, udział ich ogranicza się do wyboru pomiędzy kupnem a odmową kupna. Władcy kiczu, krótko mówiąc eksploatują kulturalne potrzeby mas aby zebrać zysk” [8, s. 544] Próby takich porównań były już podejmowane przez I. Chaliburde [3], jednak w tym doniesieniu skoncentrujemy się na obszarach wiejskich, w których przetrwały dawne tradycje, w tym te, które dotyczą kultury fizycznej, gdyż „...w warunkach polskich niewiele jest już miejsc na mapie etnograficznej, gdzie można przeprowadzać badania terenowe dawnych gier i sportów, sposób prowadzenia tych badań wydaje się nadal istotny [...]” [6, s. 72].

Przyjęta strategia metodologiczna zakłada, że główną skarbnicą informacji dotyczących ludycznych zachowań ludności będą źródła tworzone. Oznacza to, że podstawą działalności badawczej stanowią będą badania terenowe, tj kontakt z ludźmi, którzy mogą pamiętać kontekst, przebieg i efekty sytuacji w których dochodziło do kreowania czy też powielania zachowań ludycznych. Istnieje wiele prac poświęconych metodom badań terenowych, żadna nie jest jednak dedykowana bezpośrednio badaniu form zachowań o charakterze sportowym czy rekreacyjnym. Pomimo tego, nie wydaje się by było to jakieś znaczące utrudnienie. W ogóle dyskusyjne jest, czy takie opracowanie wniosło by coś nowego do metod badań terenowych. Wydaje się, że ogólna metodologia jest wystarczająca, wszak etnolog głównego nurtu badając, np. obrzędy związane z inicjacją, sposób odżywiania czy np. zwyczaje przy stole, nie będzie za każdym razem stosował odmiennej metodologii. Stąd też zasady wyznaczone przez np. M. Hammersley i P. Atkinson [5] wydają się zupełnie dobrym punktem wyjścia do prowadzenia badań terenowych zogniskowanych wokół zachowań ludycznych. Oczywiście proporcjonalnie do wzrostu doświadczenia w badaniach terenowych tego typu pojawiają się wątpliwości, które umożliwią udoskonalenie warsztatu metodologicznego i tym samym wzbogacą dorobek etnologii sportu jak i ułatwią prowadzenie podobnych badań w przyszłości.

Specyfika podejmowanej problematyki polega też na tym, że analizowana będzie właściwie własna kultura badaczy co skłania do przyjęcia procedury badawczej opartej na podejściu refleksywnym zaproponowanym m.in. przez J. Okley i H. Gallaway, M. Hammersley i P. Atkinson [5, 9, 10] ponieważ „...wszelkie badania społeczne opierają się na zdolności istot ludzkich do prowadzenia obserwacji uczestniczącej. Działamy w świecie społecznym i w dodatku jesteśmy w stanie zastanawiać się nad sobą i swoimi poczynaniami w kategoriach przedmiotów tego świata. Niemniej w naszej opinii, ta refleksywność, zamiast przysparzać wątpliwości, czy badania społeczne są zdolne do wytwarzania wiedzy, stanowi podstawę przekonanej logiki badań, która wiele czerpie z pozytywizmu i naturalizmu, ale pod wieloma względami wykracza daleko poza te nurty. Włączając odgrywaną przez nas rolę w zakres zainteresowań badawczych, a może nawet systematycznie wykorzystując własne uczestnictwo w sytuacjach badawczych, możemy sporządzać wiarygodne relacje na temat świata społecznego, bez jałowych odwołań do empiryzmu zarówno w jego pozytywistycznej, jak i naturalistycznej postaci” [5 s. 32-33].

Chociaż podejście refleksywne jest domerą antropologii postmodernistycznej a ta z kolei jest poddawana coraz szerszej krytyce, twierdzi się np. że kierunek postmodernistyczny w antropologii „...nie stworzył żadnej nowej teorii czy metody badawczej. Przedstawiciele nurtu zaproponowali natomiast pewien rozpoznawalny, choć [...] niespójny styl analizy praktyk kulturowych” [7, s. 12], to jednak podejście to wydaje się w przypadku badań nad genezą i przemianami ludowych form aktywności ruchowej najważniejsze.

Dotychczasowe doświadczenia z badań statutowych DS. 84 przeprowadzonych w 2005 roku są obiecujące. Okazało się, że wspomnienia związane z tradycyjnymi grami i zabawami są wciąż żywe w ludzkiej pamięci i nie jest za późno, aby je odkrywać i analizować. Często zdarza się że, są one przekazywane następnym pokoleniom, stąd też nierzadkie były przypadki ich znajomości wśród ludzi młodych. Należy jednak pamiętać, że stosowanie podczas wywiadów pytań bezpośrednio odnoszących się do aktywności ruchowej nie przyniesie prawdopodobnie pożądanego efektów, stąd też bardzo pomocna okazała się uproszczona metoda biograficzna, doskonalona w trakcie badań. Jednak jej dokładne omówienie znacznie przekracza ramy niniejszego doniesienia.

Przydatne były również opracowane inwentarze znajomości tradycyjnych gier i zabaw, które niejednokrotnie pobudzały pamięć informatorów.

Piśmiennictwo

1. Blanchard K. (1995): *The anthropology of sport. An Introduction.*
2. Blanchard, K., Cheska, A.T., Norbeck, E. (1985). *The Anthropology of Sport.* Bergin & Garvey Publishers: South Hadley, Mass.
3. Chaliburda I. (2004): Zderzenie sportów miejskich epoki industrialnej z tradycyjnymi grami i zabawami ruchowymi mniejszości białoruskiej na pograniczu Polsko - Białoruskim. *Roczniki Naukowe AWF Poznań*, 53.
4. Cieślukowski J. (1985): *Wielka zabawa.* Ossolineum.
5. Hammersley M., Atkinson P. (2000): *Metody badań terenowych.* Zysk i Ska. Warszawa.
6. Lipoński W. (2004): *Rochwist i palant. Studium etnologiczne dawnych polskich gier i sportów na tle tradycji europejskiej.* AWF, Poznań.
7. Lubaś M. (2003): *Rozum i etnografia. Przyczynek do krytyki antropologii postmodernistycznej.* „Nomos”. Kraków.
8. Mencwel A. (2005): *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów.* WUW, Warszawa.
9. Okley J. (1996): *The self and scientism.* London, Routledge.
10. Okley J., Gallaway H., (1992): *Anthropology and Authobiography,* ASA monographs 29, LONDON, Routledge.
11. Sands R.P. (2002): *Sport ethnography.*

Artykuł postąpił do redakcji 18.05.2007 r.